

ЗМІСТ

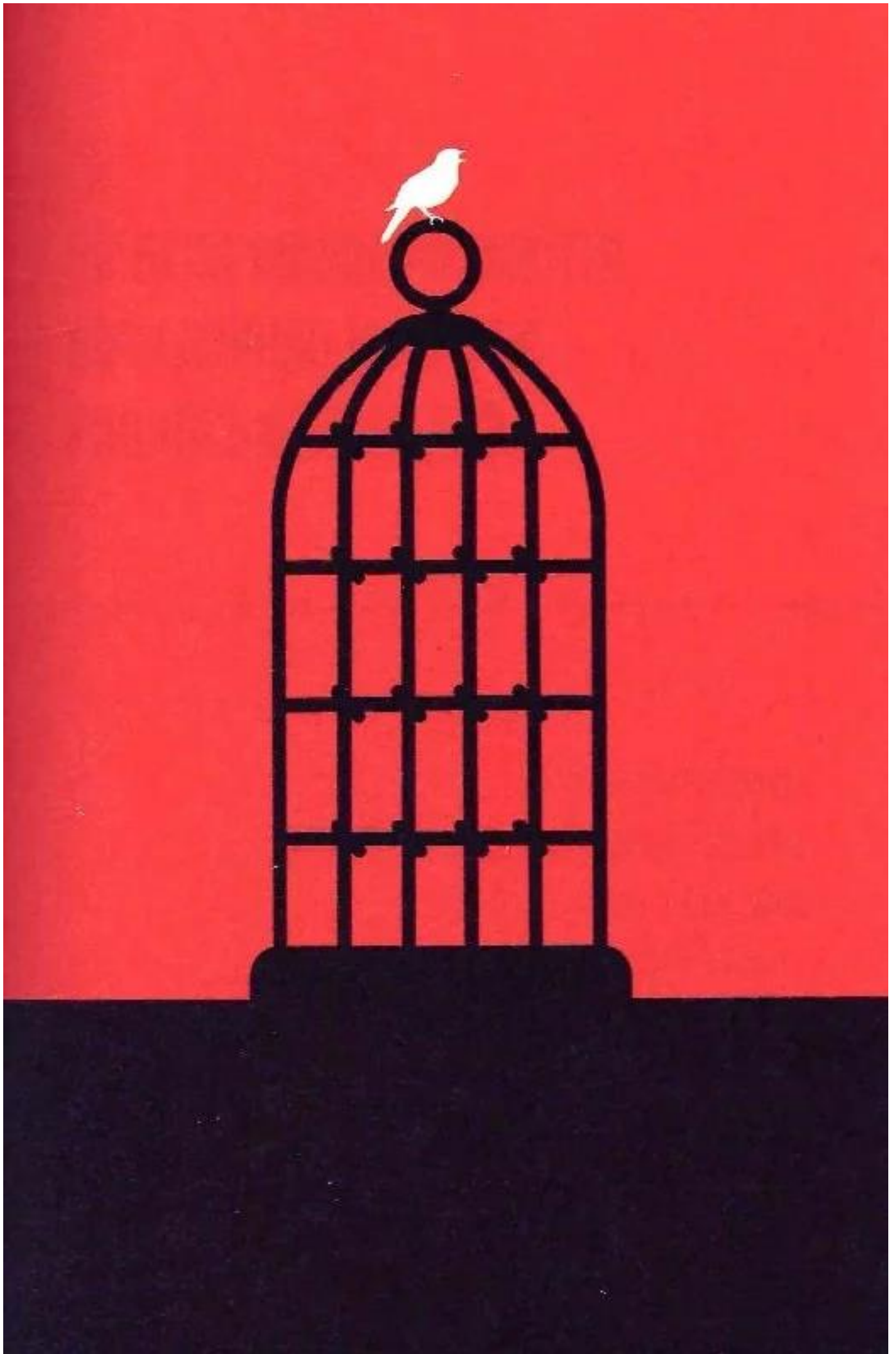
Подяки	3
Передмова	4
1. Чи було мовне розмаїття початковою цінністю радянської імперії?	11
2. Місцева мова як рятівне коло імперії.....	15
3. Мова як єдиний прийнятний аспект нації.....	21
4. Мовні місіонери	23
5. Латинізація.....	27
6. Повний назад. Кирилізація	32
7. Мовознавці на службі революції.....	37
8. Двадцять п'ять смертників пишуть правопис	41
9. Як відбувався перехід від коренізації до русифікації?.....	47
10. Північні інтернати	49
11. Навіщо СРСР було грамотне населення?	52
12. Роль преси в СРСР.....	56
13. Пошуки пророка	60
14. Життя і смерть Ніколая Марра	64
15. Розквіт і падіння марризму.....	68
16. Мовознавець Сталін.....	71
17. Ми і вони	75
18. Асиміляція діалектів.....	79

19. Приречене просторіччя	82
20. Боротьба із просторіччями.....	85
21. Граматичне споріднення.....	91
22. В чому була особливість становища української та білоруської мов?.....	94
23. Рівність Червоного Капелюшка і Сірого Вовка: доля білоруської мови.....	96
24. Формування спільного лексичного фонду.....	99
25. Русифікація через термінологію	101
26. Фонетичні втрати.....	104
27. Політична новомова як глухий кут розвитку мови.....	106
28. Усі мови рівні, але одна рівніша	109
29. Говорити російською – бути справжнім комуністом.....	112
30. Перетворення: від мови колоніального пригноблення до мови свідомого пролетаріату	115
31. Кінцева мета – асиміляція	118
32. Уроки російської мови в школах.....	121
33. Як російськомовні впливали на місцеві мови	123
34. Страх мовного розпаду.....	125
35. Постанова 1938 року	129
36. Російська як кар'єрна можливість.....	132
37. Для росіян не існувало мовної проблеми	136
38. Ієрархія етнолінгвістичних привілеїв	138
39. Підніжжя національно-лінгвістичної ієрархії.....	140
40. Їдиш – найнижча сходинка ієрархії.....	142

41. Тематика масових видань	149
42. Так звана добровільність та прагнення російської.....	151
43. Революція розвиває мову	154
44. Нарис та новий радянський синтаксис.....	158
45. Мова радянського плаката.....	161
46. Раціоналізація мови.....	164
47. Футуристична мовна лабораторія.....	167
48. Як мовознавство може бути шкідницьким?.....	171
49. Складання словників.....	174
50. Канцелярит і газетна мова	177
51. Про радянську школу перекладу	180
52. Практикум з радянського перекладу.....	185
53. Очищення мови в політичній площині.....	188
54. Соцреалізм як єдино правильна форма мистецтва	192
55. Ставлення до лайки та її ненавмисна сакралізація.....	198
56. Як пуристи боролись проти пуризму	201
57. Роль письменника в СРСР.....	203
58. Возвеличення агресора устами жертви.....	207
59. Ідеологічне мовознавство: «молдовська» мова	210
60. Протести в Грузії	213
61. Неперспективні села.....	215
62. Засвоєння селянами «революційної мови»	218
63. Відмова селян від говірок	221
64. Радянський «фольклор».....	225

65. Армія як джерело русифікації	231
66. Російська – мова в'язниць.....	237
67. Вимушена двомовність	239
68. Оргнабір – ринок праці.....	243
69. Примусові переселення та русифікація	246
70. (Не)свобода пересування	249
71. Мова майбутнього: від надмови до російської	251
72. Есперанто.....	253
73. Мовний союз та євразійство	257
74. Як в СРСР викладали іноземні мови.....	259
75. Російська на експорт	262
76. Лінгвокраєзнавство	265
77. Вивчення російської як стратегія національної оборони	267
78. Мовні реформи СРСР: невеселі підсумки	269
79. Як поставав радянський російський шовінізм	271
80. «Великая русская литература»	277
81. Концепція другої рідної мови.....	280
82. Культурніше – значить «російськіше».....	282
83. Пасив як синтаксис політичної покори	284
84. Українська – мова села	287
85. Анекдоти про інших	290
86. Внутрішня ксенофобія в СРСР	293
87. Інтернаціонал-расизм	297

88. Образ українця в радянському державному гуморі.....	300
89. Тоталітарний гумор	304
90. Внимание, говорит Москва	307
91. Мова телебачення в Радянському Союзі	311
92. Мовні сліди РРФСР: шаблони	313
93. Мовна лояльність народів РРФСР	315
94. Найкраще володіли російською сироти: досвід калмиків	318
95. Військовий переклад.....	321
96. Скорочення та аббревіатури.....	325
97. Радянські імена: антропонімічний вибух	327
98. Не Ньюнко, а Победін: советизація прізвищ.....	330
99. Русифікація імен	333
100. Які сліди лишив радянський мовний пуризм в сучасності.....	335
101. «Девушка!»	337
Джерела.....	340
Примітки до ілюстрацій	368

1

ЧИ БУЛО МОВНЕ РОЗМАЇТТЯ ПОЧАТКОВОЮ ЦІННІСТЮ РАДЯНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ?

Меншина незадоволена
не відсутністю національного об'єднання,
а відсутністю права рідної мови.
Дайте їй користуватись рідною мовою –
і невдоволення мине саме собою.

Йосиф Сталін¹

розмаїттям, але нечасто у нефаховому середовищі згадують передумови цих рішень та постулатів. Обивателю переважно бракує розуміння того, що свобода національностей ніколи не була серед основоположних ідей радянських більшовиків.

Про свободи та права різних народів заговорили через об'єктивні обставини: слабкість, тривогу і страх не втримати імперію разом.

2

МІСЦЕВА МОВА ЯК РЯТІВНЕ КОЛО ІМПЕРІЇ

Життя показує, що те, що дається урядами
в критичну хвилину – неміцне, ненадійне,
бо воно завжди може бути відібране,
коли критична хвилина мине.

Йосиф Сталін, 1920¹

Утвердившись у думці, що без рук самих представників меншин омріяну світову імперію побудувати не вдасться, радянський уряд почав політику коренізації, яку нині активно згадують, шукаючи аргументів на користь того, що Радянський Союз дійсно підтримував мови та культури колонізованих республік. В сучасних обговореннях мовної політики СРСР лунають посилення на цитати Сталіна, як от на його слова під час десятого з'їзду на початку двадцятих: «У мене тут є записка про те, що ми, комуністи, начебто насаджуємо білоруську національність штучно. Це не так, бо існує білоруська нація, у котрої є власна мова, відмінна від російської, а тому підняти культуру білоруського народу можна лише рідною для нього мовою. Такі ж слова лунали років п'ять тому про Україну, про українську націю. А недавно ще говорили, що українська республіка й українська нація – вигадка німців. Втім, ясно, що українська нація існує, і розвиток її культури є обов'язком комуністів. Не можна йти проти історії».²

Такі цитати стають контраргументом на русифікацію – мовляв, про яку таку повальну й насильницьку русифікацію може йтися, коли ліва ідеологія, на противагу царизму, палко підтримувала мовне розмаїття? Ось вам цитати «монстра», котрий так віддано захищає національності та їхні мови. Такі аргументи будуються на хибному уявленні про те, що мовна політика Союзу була єдиною протягом усіх десятиліть його існування. Насправді ж навіть поверховий погляд на цю тему показує, що формальне ставлення до національних мов за історію СРСР змінювалося.

Саме слово «коренізація» (в західних джерелах її перекладають як *nativization*) уже свідчить про цілі цієї політики – йшлося про необхідність створити враження, що радянська влада є своєю, не нав'язаною ззовні, а *корінною*. Корінні кадри мали стати пропагандистами більшовицького режиму на місцях та «задовільнити психологічні потреби націоналізму» і приборкати невдоволення симпатиків національної автономії чи й незалежності республік. Так, на третьому з'їзді Бурят-Монгольської автономії прямим текстом говорили, що *коренізовані* органи місцевої влади повинні стати опорою радянського уряду.³ Мета

коренізації не була таємницею чи якимось хитромудрим планом: більшовики, особливо прихильники більшовизму на місцях, про цілі коренізації говорили відкрито, бо вірили, що радянська держава несе благо, а тому будь-які методи були у їхніх очах благородними.

Сталін ще тоді цілком прагматично розмірковував про те, що радянська влада має стати для «іншонаціонального селянства» рідною, а це можливо тільки тоді, коли місцева влада й освіта буде місцевою мовою: «радянська влада, яка донедавна була владою російською, стане владою не лише російською, а й інтернаціональною, рідною для селян раніше пригнічених національностей, коли установи та органи влади в республіках цих країн заговорять та почнуть працювати рідною мовою».⁴

Політика коренізації мала свою ціну, і те, скільки зусиль та грошей вкладали у її втілення, показує, наскільки відчайдушно центральна влада потребувала підтримки в національних республіках. Видання газет, підручників та іншої друкованої продукції місцевими мовами коштувало немало, фахівців, які б знали і місцеву мову, і російську, бракувало⁵, та все ж політика коренізації летіла на всіх парах.

На місцях створювали відповідні мовні курси, від чиновників (навіть російського походження) почали вимагати обов'язкового володіння мовами республік (часто такі вимоги лишались невиконаними). Наприклад, узбецька компартія відправляла немісцевих чиновників з Ташкента у Самарканд на тримісячні курси узбецької⁶, а в Києві немісцеві чиновники складали іспити з української. Ось як описував ці іспити Остап Вишня:

« – Откуда ви, Вадим Федорович?

– Ф-ф-у! Экзамен по українізації держал!...

– Ну і как?

– Прекрасно. Спросили меня про «вольовий спосіб»... Я їм как зашпандьоріл. «Вольовий спосіб», ето бившее повелительное наклоненіє. Полное окончаніє, – говорю, – форм «вольового способу», такое... Ах, чорт, уже забил! Да ето і не важно... Одним словом, первая категория...

Плакат татарською мовою. Напис: «Молодь Сходу! Ставай під червоний стяг організації молодих комуністів!». 1921 рік!

– Поздравляю! А мне еще предстоит эта неприятность!...».⁷

Коренізація мала спільні цілі в усіх регіонах, але її успіхи були всюди різними й залежали від наявності місцевих прихильників соціалізму, загальної грамотності населення та безлічі інших чинників. Так, коренізацію активно втілювали в Білорусі та Україні, успішною була «татаризація» в Татарстані. В інших умовах, як от у Дагестані, місцевих мов було забагато, тому треба було обирати для втілення політики коренізації якусь одну, що ускладнювало успішне звітування в центр.

Успіх коренізації багато в чому залежав від наявності місцевих кадрів, які б мали симпатії до лівих ідей і при цьому вболівали за національну автономію (в Україні, наприклад, обидві ці складові були).

Так, розвиток національних культур був не метою, а засобом поширення нової ідеології та ефективнішого втілення державної політики.

Місцеві мови мали виконати свою роль – розповсюдити комуністичну ідеологію, а потім поступитись місцем вищій мові революції, російській, і зайняти свою чітко окреслену нішу – периферію побутових розмов і звітних концертів із демонстрацією культурного розмаїття.

Функціональне культурне розмаїття, коли місцевими мовами дійсно користуються на рівних з російською, не вкладалось і в концепцію світової революції. Уже в тридцятих стало зрозуміло, що підтримка національних мов була етапом у переході на російську.

«Для нас нема завдання поширити ту чи іншу національну культуру, наше завдання – комуністичне виховання, і яка культура сприяє, ту ми й підтримуємо, – казав наркомосвіти УРСР Григорій Гринько освітянам на Миколаївщині у 1920 році. – Ви теж повинні дивитись на національну культуру як на засіб комуністичного виховання. Хто буде думати інакше, тому нема місця у відділах освіти».⁸

За три роки той самий Гринько обурюватиметься, що армія є інструментом русифікації українців, і закликатиме присланих із Росії чиновників свідомо відмовлятися від російської в Україні. Такі були його ідеалістичні погляди на підтримку місцевих мов.